

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ	42
Հ. Յ. Թորոսեան. - Կորիւն եւ իր գործը	145
Հ. Եսայի Գառլեան. - Փորձերն ախտ- զերական ժողովը	153
Յովհ. Արքեպ. Նազիւան. - Երանելի Տէր Կոմիտաս քահանայի եւ նահատակի մարմնոյն հարցը	164

ԳՐԱԿԱՆ

Հ. Ղ. Ալիշան. - Քաջաղբով Մուշեղը	
Զիրարի ճակատամարտին մէջ թրդ. Հ. Վ. Յ.	170
Հ. Ա. Ք. - Անշմար ծաղիկներ	171

ՕՐՈՒԱՆ ԳՐԲԵՐ - ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Հ. Եղիա փէշիկեան. - «Ղեւտական գրքի չղթայ մը՝ կորսուած իր յոյն բնազդին մէջ եւ մեղի հասած հայերէն թարգմանութիւնը... եւն» Ուս. Աւստ. Մանուկ	173
---	-----

Հրաչ Գալստեան. - «Ուստի» տարեգիրք գեղարուեստի եւ գիտութեան. տպ. Կ. Պ. 1939	176
---	-----

ՆՇԽԱՐՆԵՐ ՄԵՐ ԱՆՄԱՀՆԵՐԷՆ

Դանիէլ Վարուժան. - Վան Արթուրեան արձանին (Փրանսերէն)	171
---	-----

ԳԻՏԱԿԱՆ

Բժ. Իգնատիոս Գիւլիկեան. - Թոքախտը եւ արդի պայքարը անոր դէմ	181
---	-----

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

Ամսվերջի հանդէսներ Միքայելեան Վարժարաններուն մէջ	
Խմբ. - Մուրատ-Ռաֆայէլեան - Վենետիկ	184
Հ. Մ. Ճանաչեան. - Մուրատեան վար- ժարան - Սեւր (Փարիզ)	188
Հայկայցի. - Միքիթեան վարժարան Հալէպ	192

ACADEMIE ARMENIENNE - PHILOLOGIE

P. J. Torossian. - Koriun et son oeuvre	145
P. Isaïe Krouzian. - Le concile œcumé- nique de Florence	153
Mgr. Jean Nazlian. - La question des reli- ques du bienheureux Gomidas, prêtre martyr	164

LITTERATURE

P. L. Alichan. - Le vaillant Mouchegh dans la bataille de Dzirave (trad. par P. V. H.)	170
P. A. K. - Fleurs inaperçues	171

LIVRES DU JOUR - RECENSIONS

P. E. Païtchikian. - «Di una vetusta ca- tena sul Levitico, perduta in greco e conservata in armeno, della sua stretta relazione col com- mentario di Procopio di Gaza, e dei tre codici di S. Lazzaro, che la contengono» (Almo Zanolli)	173
Hrutch Katcharentz. - «Oasis» almanach de beaux arts et de science	176

DES BRIBES DE NOS IMMORTELS

Daniel Varoujan. - A la statue de Van Artévelde	171
--	-----

SCIENCE

Doct. Ignace Kiuciukian. - La phtisie et le combat contre elle	181
---	-----

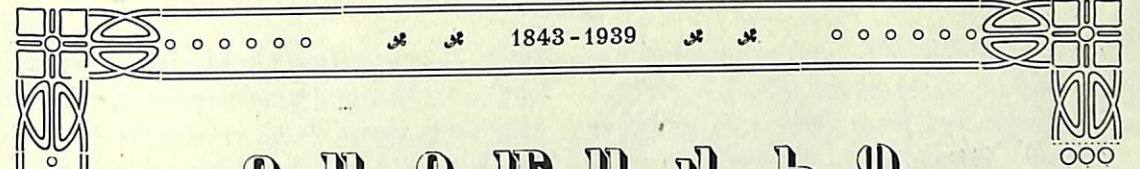
ECHOS ARMENIENS

Fêtes de fin d'année dans les Collèges des PP. Mékhitharistes	
Réd. - Au Collège « Moorat-Raphaël » de Venise	184
P. M. Djanachian. - Au Collège « Moorat » de Sèvres (Paris)	188
Alepin. - Au Collège Mékhithariste d'Alep	192

ԿԱՐԵՒՈՐ ԱԶԴ

Կը խնդրենք մեր ազնիւ բաժանորդներէն որ բարեհաճին փութով
կարգադրել խմբագրութեան հետ իրենց հին ու նոր հաշիւները:

ԽՄԲ.

ԲԱՋՄԱՎԵՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

ՅՈՒՆԻՍ - ՅՈՒԼԻՍ ԹԻՒ 6-7

ՀԱՏ. ՂԵ ՌԵԶԸ-ՌԵԶԸ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ԿՈՐԻՒՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

(ՇԱՐ. ՏԵՄ «ԲԱՋՄԱՎԵՊ» 1939, էջ 100)

Մեր հինգերորդ դարու առաջին կիսուն,
երբ Հայաստան՝ ծաղկած ու բարգաւաճ
գրականօրէն՝ կը թուէր իր բարձրագոյն
փառքին դադարէ հասնիլ, շնորհիւ մեր
երկու Ս. Հարց հսկայ ճիւղերուն, անդին՝
քաղաքական կնճռոտ բարդութեանց հե-
տեւանքով՝ այնպիսի ողբալի ու ծանր
դէպքեր տեղի ունեցան, որոնց արձագան-
գը տակաւին՝ իր 1500 տարիներ վերջը՝
կը ցնցէ ու կը խոցէ մեր հոգիները: Եւ
այդ դէպքերը Կորիւնէն չէ՛ որ գիտենք,
ուսկից չէ՛ր պահանջուեր՝ որ ողբերու
յուզիչ ու տխուր շեշտով քանի մը տողերու
մէջ պատկերացնէր մեր թշուառ հայրե-
նիքին խղճալի վիճակը, իր արքունի դահն
ու թաղը կորսնցուցած, ինչպէս նաեւ մեր
այրի մնացած եկեղեցին՝ իր սիրելի Հոր-
մէն զրկուած: Ո՛չ. Կորիւն տող մ'անգամ
չի նուիրեր այդ երկու սրտաճմլիկ անց-
քերուն. Փարպեցին ու Խորենացին են՝ որ
հասուցեր են մեզի այդ յուզիչ տեսարանին
մօռյլ պատկերը: Դիտելի է դարձեալ, որ
Կորեան զրութիւնը չի գոհացներ լրիւ մեր

սրտին օրինաւոր պահանջը, որով պիտի
փափաղէինք զիտնալ ո՛չ միայն Մաշթոց
վարդապետին Վարքն ու գործերը, անոր
հոգւոյն ու մտքին գերազանց ձիրքերը,
այլ նաեւ անոր սրտին խոր տպաւորու-
թիւնները եւ յուզումները՝ հայ ազգին
կրած կրօնական ու քաղաքական յաջող
կամ ձախող անցքերուն առթիւ: Մաշթոց՝
լոկ ո՛ր եւ է Վարդապետ մը չէր, իր բարձր
առաքելութեան միայն նուիրուած, որ
անհոգ ու անփոյթ ըլլար իր ազգին ու
հայրենիքին կրածներուն, ու անգալ՝
անոնց սպառնացող վտանգներուն: Ան՝
ճշմարիտ հայր մ'էր ազգին, աջակից մը
ու սրտակից մը մեր հոգեւոր Պետին,
խորհրդատու մը մեր թագաւորներուն,
նախանձայոյց վրէժխնդիր մը՝ ո՛չ միայն
մեր հաւատքին սրբութեան ու բարձրու-
թեան, այլ ո՛չ նուազ նաեւ մեր հայրենի-
քին փառքին ու ազատութեան, որով անոր
ազամանդիկ սիրտը՝ առանց ընկճուելու
կամ թուլանալու երբեք՝ կ'ազդուէր ան-
հունօրէն ո՛ր եւ է ուրախալի կամ աղետալի
դէպքերէ: Եւ այս բոլորը ի դու՛ր է փնտռել

ամս վեց»⁽⁷⁾, մինչ որոշ է՝ որ ան տաք տարի թագաւորած է (389-399)⁽⁸⁾, եւ դո-հացուցիչ ու համոզիչ է՝ Պ. Յնտղլեանին տուած մեկնութիւնը այդ մասին⁽⁹⁾։ Ինծի կ'երեւի թէ՛ այդ յիշեալ հատուածիկը Կորեան գրչին արդիւնք է՝, քանի որ ան Մաշթոց վարդապետին կեանքին ու գործունէութեան կարեւոր թուականները յիշած ու ճշգրտած է քիչ թէ շատ, ինչպէս գրոց դիւտին, Բիւզանդիոն երթալուն, անոր մահուան, եւն։ Եւ արդէն յայտնի է, թէ պատմիչը կ'աւարտէ իր գրութիւնը հետեւեալ խօսքերով, «յօրինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց, եւ որք նոքօք աշակերտելոց յազգս ազգաց», որուն կը կցուի վայելչօրէն, «եւ Քրիստոսի մարդասիրին փառք յաւիտեանս. ամէն»⁽¹⁰⁾։ որով բոլորովին աւելորդ ու անյարմար է հող այդ միջանկեալ հատուածը, հաւանօրէն օտար գրչի մը յաւելուած։

Երբ Կորեան՝ Մաշթոց վարդապետին բազմաթիւ աշակերտներով Եդեսիա երթալը կը պատմէ, հայ գրերու դիւտին առթիւ, իր տեղւոյն եպիսկոպոս կը նշանակէ նշանաւոր Բարուլասը⁽¹¹⁾, որ հազիւ 413ին եպիսկոպոս ընտրուեցաւ, յաջորդելով Դիօգինէսի (410-413)։ Մինչդեռ իրապէս, մեր տառերու դիւտին ժամանակ Եդեսիոյ եպիսկոպոս էր Պակիդա կամ Պակուիդա (Paguida), որ 410ին սկիզբներէ՝ հռչակաւոր Մարութայի նախագահութեամբ՝ Սելեւկիա դումարուած սիւնահոգին մասնակցող ասորի եպիսկոպոսներուն մէջ յիշատակուած է իրր վիճակաւոր կամ թեմական Եդեսիոյ⁽¹²⁾։

418-419 թուականներուն, բոքրորոս (Տղմայիմ) կոչուած դարչելի աղանդաւորները, վտարուելով Բիւզանդիոնէն ու յոյն կայսրութեան սահմաններէն, խուսեցին Ասորիք՝ ուր գտան դիմացնին կորովի ու աշաւորը Բարուլաս եպիսկոպոսը Եդեսիոյ, ու Հայաստան՝ Ս. Սահակ հայրապետը, խիստ ու անաչառ Մաշթոց վարդապետը, որուն արդէն յանձնարարուած էր Բիւզանդիոնի կայսրէն ու պատրիարքէն, — որոնք անխնայ հարուածեցին ու

դուրս վտարեցին զանոնք։ Այդ նողկալի աղանդը, որ երկու դարերէ ի վեր դոյութիւն ունէր եւ որուն դէմ գրած էին Տերտուղիանոս ու Ս. Եպիփան, վրիպակով Կորեան գրքին մէջ բարբարոս կամ բարբախանոս անունով նշանակուած է⁽¹³⁾։ Պ. Յնտղլեան, որ սաստիկ բծախնդիր ու նախանձալոյզ է սրբապրելու մեր հրատարակութեանց մէջ սպրդած ո՛ր եւ է թեթեւ վրիպակ մ'իսկ, հոս ընդհակառակն կը պաշտպանէ սխալ բարբարոսը ու կը դատապարտէ ուղիղ բոքրորոսը⁽¹⁴⁾։

Մէկ երկու էջեր կամ հատուածներ տեղափոխուած կ'երեւին, որով պատմութեան բնական կարգը խանգարուած է։ Այսպէս, հայ գրերուն դիւտէն վերջը, երբ Մաշթոց վարդապետ ու Սահակ կաթողիկոս, Վոսաճապուհ արքային, եպիսկոպոսներուն եւ իշխաններուն հետ, իրարու կը հանդիպին Ռահ գետին ափունքը, ուր «զցանկալի ողջոյն միմեանց տուեալ... բարբառօք ցնծութեան եւ երգօք հոգեւորօք... ի քաղաքն դառնային»⁽¹⁵⁾, յանկարծ պատմիչը կէս թողլով այդ հանդէսներուն նկարագիրը, կը յարէ անմիջապէս «յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխուժադու կողմանս Մարաց»⁽¹⁶⁾, եւն, կը թողու Հայաստանը ու Մարաց կողմերը կ'երթայ առաքելութեան։ Հազիւ աւարտած այդ հատուածը, կը շարունակէ հեղինակը իր նախորդ նկարագիրը, «յայնժամ ժամանակի, երանելի եւ ցանկալի աշխարհս Հայոց՝ անպայման սքանչելի լինէր»⁽¹⁷⁾։ Այդ միջանկեալ հատուածը՝ Մարաց կողմե-

(7) Կորեան. էջ 48:
(8) Նէօլլէքէ. Պատմ. Սասանեան տէրութեան. էջ 94. Վաղարշապատ. 1896:
(9) Կորեան. Վարք Մաշթոցի. էջ 76-77. Մեկնողական. Երուսաղէմ. 1930:
(10) Կորեան. էջ 48:
(11) Կորեան. էջ 18:
(12) J. Labourt. «Le Christianisme dans L'empire perse». էջ 93. Paris. 1904:
(13) Կորեան. էջ 29:
(14) Կորեան. էջ 38. բառագիտութիւն. Երուսաղէմ. 1930:
(15) Կորեան. էջ 21. Վենետիկ. 1894:
(16) Կորեան. էջ 21. Վենետիկ. 1894:
(17) Կորեան. էջ 22:

րուն առաքելութեան՝ պէտք է տանիլ յէջ 24-25, ուր կը պատմուին Մաշթոց վարդապետին առաքելութիւնները «ի սիւրբ հեթանոսաց եւ ի բարբարոսական կողմանս»⁽¹⁸⁾։

Նոյն դէպքը կը կրկնուի նաեւ, երբ Մաշթոց վարդապետ դառնալով Բիւզանդիոնէն, կանգ կ'առնէ Յունահայ բաժնին մէջ՝ ներկայանալու Անատոլիա սպայապետին «հանդերձ սակերօք կայսեր», որուն հրամանով հարիւրաւոր հայ մանուկներ կը հաւաքուին, որոնց կը սկսի ուսուցանել հայ տառերն ու լեզուն։ Հո՞ւ ալ կէս կը թողու Կորեան այդ շատ կաշաւոր գործը, ու մէջ կը բերէ Մաշթոց վարդապետին կողմէր բոքրորոս աղանդաւորներուն դէմ⁽¹⁹⁾, առաքելական ու գրական գործերով պարապելը, Բենիամին անունով աղուան երէցի մը գալը եւ անոր խնդրանքով Աղուանից նշանադրեր յօրինելը, եւն։ Այս բոլորը, ըստ ընդհանուր կարծեաց բանասէշներուն, Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած են, որով պէտք է տանիլ այդ ամբողջ հատուածը յէջ 30, Մաշթոց վարդապետին Հայաստան դառնալը նկարագրող հատուածէն վերջը։

Կորեան գրքին այն էջերուն մէջ, ուր կը պատմուի Մաշթոց վարդապետին երթը դէպ ի Բիւզանդիոն, երկու դիտելի կէտեր կան. մին՝ յոյն կայսրութեան արեւելեան սպայապետին անունը, որ մեր հրատարակութեան մէջ Անատոլիս է, ինչպէս ունի նաեւ Խորենացին⁽²⁰⁾, ու երկրորդը՝ «յայնարևոյն դիմոսական» բացատրութիւնը, որ հոն անհասկնալի կը մնայ։ Գալով առաջինին՝ պէտք է ըսենք որ, Կորեան գրութեան ձեռագիրներուն մէջէն դուրս թողուած է Անատոլիսը, եւ պահուած է միայն Անտիոխ անունը։ Պ. Յնտղլեան, իր հրատարակած «ուղղեալ եւ լուսարանեալ» Կորեան գրքին մէջ, ուղիղ համարելով Անտիոխը, որ սպարապետին իշխանանիստ Անտիոք քաղաքն է, — այդ անունը կու տայ յոյն սպայապետին, որ բացարձակապէս սխալ է⁽²¹⁾։ Իսկ մեր հրատարակութեան մէջ (1894ին) դուրս հանուած

է Անտիոխ, եւ անոր տեղ դրուած է Անատոլիս, որ ուղիղ պատմական անունն է յոյն սպայապետին, ինչպէս կը հաստատեն գաղղիացի ասորագէտ J. Labourt⁽²²⁾ պատմիչը եւ Հ. Ն. Ակինեան⁽²³⁾։ Հետեւաբար Կորեան այդ պարբերութիւնը ուղղելի է հետեւեալ կերպով. «(Մաշթոց վարդապետ) յեպիսկոպոսաց աշխարհին եւ յիշխանաց եւ ի դաւառականացն պատուեալ՝ մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս, (ի քաղաքին) Անտիոք (ուր ընդունուեցաւ հանդիսապէս), ի մուտ ճանապարհին»⁽²⁴⁾, ուսկից պիտի մեկնէր դէպ ի Բիւզանդիոն։

Գալով երկրորդ կէտին, երբ Մաշթոց վարդապետ մեկնելով Անտիոքէն կը հասնի Մելիտինէ, հոն քաղաքին եպիսկոպոսին յանձնելով աշակերտներուն բազմութիւնը եւ անոնց գլուխ դնելով Ղեւոնդէսօր, կ'առնէ իրեն հետ Գինթ եպիսկոպոսը ու քանի մը աշակերտներ, կը մեկնի դէպ ի Բիւզանդիոն, հասած ըլլալով արդէն արքունի հրովարտակը. հոս է՝ որ կը դնէ Կորեան «եւեալ յանաւրոյն դիմոսական» կնճոռո բացատրութիւնը, զոր շատ բանասէշներ յոգնեցուցեր են մտքերնին մեկնելու համար եւ որոշ եղրակացութեան մը չեն հասած. մինչ Պ. Յնտղլեան շատ պարզ ու զիւրիմաց կը գտնէ այդ երկու յունական բառերը, ու կը հասկնայ տկար, ռամիկ, ստորին ժողովուրդ⁽²⁵⁾։ Բայց ո՛վ կամ որո՞նք էին այդ ռամիկ, ստորին ժողովուրդը կամ անձերը, որոնցմէ հրաժարելով կը մեկնի Բիւզանդիոն։ Արդեօք Մելիտինէ քաղաքին եպիսկոպոսը թէ իշխանաւորները, որոնք եկած էին ուղարկելու

(18) Կորեան. էջ 24-25:
(19) Կորեան. էջ 29:
(20) Պատմ. Հայոց Գ. էջ 532, 537, 538. Վենետիկ. 1881:
(21) Կորեան. էջ 35. բառագիտութիւն. 521 տող. Երուսաղէմ. 1930:
(22) Le Christianisme dans l'empire perse. էջ 117. Paris. 1904:
(23) Յուլարձան Աստուածաշունչի թարգմանութեան. էջ 218. Երուսաղէմ. 1938:
(24) Կորեան. էջ 27. Վենետիկ. 1894:
(25) Կորեան. էջ 31. բառագիտութիւն, եւն. 532 տող. Երուսաղէմ. 1930:

զինքը, կամ թէ իր աշակերտները, որոնց գլուխ դրաւ Ղեւոնդէոսը «այր հաւատա-
րիմ եւ ճշմարտապաշտ»: Մինչ հոս, ըստ
իս, բոլորովին հակառակ իմաստն է. «դի-
մոսական», յոյն ծղրածուս ածականը,
կը նշանակէ, «ժողովրդական», «հասա-
րակաց», մերթ նաեւ «արքունի», ըստ պա-
րագային. իսկ «անարւոյն» կամ «յանար-
ւոյն»՝ յոյն ἀνάρρητος բառն է՝ քիչ մը
խանդարուած, որ կը նշանակէ «բարոյ»,
«հրովարտակ» կամ «հրաման», քանի որ
Թէոփոս Բ կամ փոքր կայսերէն արքունի
հրովարտակ կամ հրաման հասած էր, որ
Մաշթոց վարդապետ պատուով ու չքով
Բիւզանդիոն ուղարկուէր իր աշակերտնե-
րով: Եւ իրօք, Փոքր Կորին. ու Խորենա-
ցին այդպէս հասկցեր են Կորեան այդ բա-
ցատրութիւնը, եւ այնպէս ալ աւանդեր
են մեզի⁽²⁶⁾, որով կ'արդարանայ թերեւս
չափով մը իմ յանդուզն ախրափոյ ըրած
ենթադրութիւնս:

Դարձեալ, լեզուական տեսակէտով, յա-
ճախ անտեսուած են քերականական կա-
նոնները, հոլովներուն դերերը չըջուած,
տէքստայինքը ստէպ փոփոխուած, անհա-
մար զեղչումներ բայերու եւ բառերու, ո-
րոնց օրինակներ դրեթէ ամէն էջի վրայ
կը գտնուին, որով շատ անգամ իմաստը
թերի կը մնայ ու անհասկնալի: Եւ հոս
պարզապէս մէկ երկու օրինակ կ'ուզեմ
բերել:

Վառձապուհ թագաւորը երբ կը պատ-
մէ, թէ Դանիէլ ասորւոյն քով հայ գրեթե
կան եղեր, հետեւեալ բառերով կ'արտա-
յայտէ, «որոյ յանկարծ ուրեմն նշանադի-
րըս ալիարեւոտաց հայերէն լեզուի»⁽²⁷⁾.
Հոս, յայտնի է, կը պակսի բայը, որով
տարտամ ու անկատար կը մնայ նախադա-
սութիւնը:

Մաշթոց վարդապետին Սիւնեաց աշ-
խարհին մէջ առաքելութիւնը պատմելով՝
կ'ըսէ. «Մինչեւ ի նոցունց իսկ ի վայրե-
նեացն՝ եպիսկոպոս տեսուչս եկեղեցւոյն
Սիւնեաց կարգել, որոյ անունն կոչէր
Անանիաս»⁽²⁸⁾. Հոս յոգնակի են եպիսկո-
պոսս, տեսուչս, եւ յետոյ կ'աւելցնէ «որոյ

անունն կոչէր Անանիաս»: Ուղղելի է այդ
նախադասութիւնը. «եպիսկոպոս» տե-
սուչս... կարգել, որոց (առաջնոյն) անու-
նըն կոչէր Անանիաս»: Նոյնպէս պատմելով
Մաշթոց վարդապետին առաքելութիւնը
Վրաց աշխարհին մէջ՝ կ'ըսէ. «Եւ հոգեւոր
սիրոյն եռանդեամբ՝ զաղտ եւ զժանդ շա-
րաւահոտ դիւացն եւ զսնոտիազործ պաշ-
տամանն ի բաց՝ այնչափ անջատեալ ի
ի հայրենեաց իւրեանց՝ եւ անյիշատակ
ցուցանել»⁽²⁹⁾: Կը պակսի հոս նմանապէս
ի բաց բառին լրացուցիչ բայը, որ ըլլալու
է հաւանօրէն քերեալ, ինչպէս կը գնէ Պ.
Ֆնտզլեան:

Ասոնց նման ուրիշ խնդրական կամ ուղ-
ղելի կէտեր կան, որոնց վրայ չեմ ուղեր
ծանրանալ, քանի որ Պ. Ֆնտզլեան՝ իր
հրատարակած Կորեան Ներածութեան մէջ
ընդարձակօրէն խօսած է անոնց մասին,
ինչպէս են, — «Կայենականք»⁽³⁰⁾ բառը,
որ համազօր է «կայք թագաւորացն» կամ
«թագաւորական տեղիք» բացատրութեան,
— «առ ոտս տանն Գողթման»⁽³¹⁾, զոր կ'ուղ-
ղէ Պ. Ֆնտզլեան «առ ոտս տանն Գող-
թման»⁽³²⁾, որ քերականօրէն ուղիղ չ'երե-
ւիր ինծի: Կորեան այդ հատուածը ամբող-
ջապէս Ազաթանդեղոսի մէջ ազուցուած
է, ուր «առ ոտս տանն» բացատրութիւնը՝
Ռոտմտակի⁽³³⁾ փոխուած է՝ իբր յատուկ
անուն: Այս եւ նման քերականական կամ
գրչական վրիպակներ, տարբերակներ,
զեղչումներ, յապաւումներ հատուածնե-
րու, եւն, եթէ մոռտ գտած չըլլային Կո-
րեան գրքին մէջ, կամ օրինակողներուն
անուշադրութեամբ կա՛մ ուրիշ ո՛ր եւ է
պատահական պարագաներու հետեւան-
քով, վստահ եմ որ ան՝ թէ՛ քանակով եւ
թէ՛ ներքին արժէքով՝ շատ աւելի բարձր
ու պատկառելի դիրք մը պիտի գրաւէր

(26) Փոքր Կորին. էջ 27. Վենետիկ. 1894:
Խորենացի. Պատմ. Հայոց. էջ 533. Վենետիկ. 1881:
(27) Կորին. էջ 17:
(28) Կորին. էջ 24:
(29) Կորին. էջ 26:
(30) Կորին. էջ 24. Վենետիկ. 1894:
(31) Կորին. էջ 24. Վենետիկ. 1894:
(32) Կորին. էջ 28. Երուսաղէմ. 1930:
(33) Ազաթանդեղոս. էջ 626. Վենետիկ. 1862:

մեր գրականութեան մէջ: Այսու հանդերձ,
մեր ոսկեդարեան պատմիչը՝ սփանջելիմ
Կորին. ո՛չ մէկ բան կորսնցուցեր է իր
մեծութենէն, ու կը մնայ միշտ՝ իր կո-
րովի լեզուով, իր կենդանի ոճով, իր խո-
րունկ մտածութիւններով՝ մեր մեծագոյն
հեղինակներէն մէկ: Ան իր միակ ունն եւ
ուրուշը կեդրոնացուցած իր անմահ դաս-
տիարակին վրայ, հիացած անոր սրբու-
թեան, առաքելական ու դրական բեղուն
գործունէութեան վրայ, կը թուի երկրոր-
դական կարեւորութիւն մը տուած ըլլալ
միւս բոլոր անցքերուն ու դէպքերուն:

Յօդուածս վերջացնելէն առաջ, կ'ուզեմ
հոս անգամ մ'ալ հակիրճ անդրադառնալ
կայացնել Մաշթոց վարդապետին պատ-
կերը, զոր այնքան պայծառ ու կենդանի
գոյներով դէմ է Կորին.՝ իր սիրելի աշա-
կերտը, պատկեր մը՝ որ տասնհինգ դա-
րեր վերջը տակաւին կ'ափշեցնէ մարդս:
Եւ յիշաւի, ի՜նչ չնաշխարհիկ՝ ի՜նչ դեր-
մարդկային տիպար մը, որ ուրիշ բան չէ՝
բայց մշտատեւ ժայթքում մը, յարաճուն
փթթում մը կեանքի ու գործունէութեան,
առանց բոյլէ մ'իսկ դադարի, այնպէս որ
մարդուս միտքն ու երեւակայութիւնն ան-
կարող կ'ըլլան հետեւելու անոր շարժում-
ներուն: Հաւանօրէն՝ Մամիկոնեան ազնւ-
ական տոհմէն սերած, մանուկ հասակէն՝
ուշիմ, եռանդուն, փութալի, «Վարժեալ
հելլենական դպրութեամբ»⁽³⁴⁾, — հաղիւ
պատանի՝ հմուտ քարտուղար եւ արքունի
դիւանապետ⁽³⁵⁾, — երիտասարդ տարիքին՝
«ցանկալի՝ զինուորական արուեստին»
իւրոց զօրականաց»⁽³⁶⁾, սուրին՝ միացու-
ցած խաչը, քերականին՝ աւետարանը, «ուշ
դնէր փութով ընթերցուածոց աստուածե-
ղէն գրոցն»⁽³⁷⁾: Մինչ մէկ կողմէն «հար-
կանէր զիշխանացն սպասաւորութիւն»,
միւս կողմէն «մերկանալով զիշխանակիր
ցանկութիւնս, եւ առեալ զխաչն պարծա-
նաց... ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի
խառնէր»⁽³⁸⁾: Ի՜նչ կենդանի գոյներով
պատկերացում անոր աներեւակայելի ճշդ-
նութեանց, որ անքուն, անսուաղ, չարչա-
րազեաց, կը գերազանցէ քան բոլոր ճշգ-
րազեաց, կը գերազանցէ քան բոլոր ճշգ-

նաւորները Թերապիդի: Անոր բոց եւ հուր
հոգին, — իր հետ քալցնելով անապատն
ու ճղնարանը, — կը մղէ՝ կը տանի զինքը
դէպ ի սորեր ու ձորեր, դէպ ի լեռներ
ու ամայութիւններ, քարոզելու, կրթելու,
ուսուցանելու իր ազգին զաւակները, — եւ
հաւաքած շուրջը խումբ մը աշակերտներ,
կ'երթայ Գողթման դաւառը, Սիւնեաց աշ-
խարհը, սփռելու կրօնքին ու գիտութեան
լոյսը: Եւ յետոյ, հայ տառերու գէւորն
հետամուտ՝ կը կտրէ, կ'անցնի վիհեր,
գետեր ու սարեր, կ'երթայ՝ կու գայ Ե-
դեսիա, Ամիդ, Սամոսատ, ամէն տեղ
հիացում եւ խանդավառութիւն սփռելով
բոլորն ալ զիւրեմով իր սրբութեան ու գի-
տութեան փայլով ու համբաւով: Կը յա-
ջողի վերջապէս, Աստուծով, իր այդ մեծ
ձեռնարկին մէջ, եւ համայն Հայաստան՝
իր թագաւորով ու կաթողիկոսով՝ ծափա-
ձայն ու խանդավառ կ'ընդունի իր մեծ
Վարդապետը, որ այն օրէն իսկ կը սկսի
իր բեղմնաւոր գործունէութեան ու առա-
քելութեան շրջանը, ամէն տեղ վարժա-
րաններ կառուցանելով, հազարաւոր մա-
նուկներ կրթելով, ուսուցանելով անոնց
հայ նշանադրերն ու լեզուն: Սոյն յաջո-
ղութեանց համբաւը իրեն կը ձգէ ամե-
նուն աչքն եւ ուշը, հրաւէրներ կը տեղան
բոլոր գրացի աշխարհներէն՝ երթալու՝
հոն ալ ծաւալելու ուսման ու կրօնքին
լոյսը, իրենց ալ յատուկ զիրեր տալու,
դպրոցներ հիմնելու, կրթելու՝ ազնուա-
ցնելու անոնց «բարուց ձիւաղութիւն»⁽³⁹⁾
յղկելու՝ կանոնաւորելու անոնց «խոշո-
րագոյն» ու «խեցրեկագոյն» լեզունե-
րը⁽⁴⁰⁾, բարեկարգելու զիրենք՝ եպիսկո-
պոսական թեմեր, վանքեր ու եկեղեցիներ
հիմնելով: Եւ ո՛ր չ'երթար ան, ո՛ր չ'ենք
գտներ զինքը: Կ'երթայ մինչեւ Բիւզան-
դիոն, կայսեր ու պատրիարքին կը ներ-

(34) Կորին. էջ 13:
(35) Կորին. էջ 14:
(36) Կորին. էջ 14:
(37) Կորին. էջ 14:
(38) Կորին. էջ 14:
(39) Կորին. էջ 21:
(40) Կորին. էջ 21:

կայանայ հանդիսապէս, չնորհչներով եւ պատիւներով կը ճոխանայ, բարձրագոյն հրամաններով կը դառնայ՝ յունական բաժնին հայ նահանգներուն մէջ հայկական վարժարաններ հաստատելու եւ հայ լեզուն ուսուցանելու: Հազիւ ոտք կոխած Հայաստան, կը վառէ՝ կ'ողեւորէ՝ կը վերանորոգէ ամէն բան, կը խրախուսէ բարիները, կը զօրացնէ տկարները, կը զգաստացնէ չարերը, կը պատուհասէ անուղղաները, կը կոռնի՝ կը մաքառի աղանդաւորներուն դէմ, կը կանգնէ հերձուածներուն եւ հերետիկոսութեանց դէմ թումբ մը անտեղիտալի: Եթէ ան չթողուց մեր հայրենիքին մերձաւոր երկիր մը կամ աշխարհ մը, ուր չսփռէ իր հոգւոյն ու մտքին լոյսը, իր սրտին բոցը, ի՞նչ չըրաւ ապա իրեններուն. դրախտ մը դարձուց բովանդակ Հայաստանը, դունդադունդ վանականներով ու ճգնաւորներով լեցնելով չէն ու անչէն տեղերը, լեռներն ու դաշտերը, ինքն իսկ օրինակ տալով անոնց: Աստուածային սիրոյն հրով վառեց «զամենայն ոգի քրիստոսազգեստ եւ հոգեղէն»⁽⁴¹⁾, որոնք իրեն հետեւելով, «լեռնակեաց, սորամուտ, ծակախիթ եղեալ՝ զառօրէական զկերակուրն խոտաբուստ ճաշակօքն վճարէին»⁽⁴²⁾, գիշերները՝ թնդացնելով եկեղեցիներուն կամարները իրենց երկնասլաց ուսանաններով ու մեղեդիներով, իսկ ցորեկները՝ իրենց գրիչները ճոնչեցնելով մագաղաթներուն վրայ: Իսկ Ս. Մաշթոց՝ գիշեր ու ցորեկ Ս. Գրքին ու Ս. Հարց ճառերուն ընթերցումով ու

թարգմանութեամբ պարապած, «ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, չնորհագիրս... ի հիւթոյ զրոց մարգարէականաց կարգէր եւ յօրինէր»⁽⁴³⁾: Ան՝ իր այդ բոլոր գրական ու ճգնաւորական վաստակներուն մէջ՝ չէր մոռնար իր հայրական խնամոց յանձնուած տառապեալ ժողովուրդը, որուն բոլոր նիւթական ու բարոյական պէտքերուն կը հասնէր, «բազում բանդականաց եւ կալանաւորաց եւ տաղնապելոց ի բռնաւորաց թողութիւն արարեալ... եւ բազում մուրհակս անիրաւութեան պատառեաց»⁽⁴⁴⁾: Եւ այսպէս, մեր հայրենի աշխարհը կը դառնար կ'ըլլար թեքայիդ մը, ո'չ պակաս նաեւ Աստուիկէ մը, ուր սրբութիւնն ու ճգնութիւնը միացած գիտութեան ու գրական վաստակներուն, չքնաղ ու դմալիւի տեսարան մը երեւան կու գար Հայաստանի մէջ, ինչ որ նախորդ դարուն ընթացքին երեւցած էր Բիւզանդական կայսրութեան, Եգիպտոսի ու Ասորիքի մէջ: Այսպիսի դէպքեր ու դէմքեր ո՞րչափ քիչ են մարդկային պատմութեան մէջ:

Ս. Սահակայ մահուընէն վեց ամիս վերջը, երկինք թռաւ Ս. Մաշթոց վարդապետ ալ, զոր ողբաց ու լացաւ ամբողջ հայ ազգը:

Հ. Յ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

(41) Կորին. էջ 35:
(42) Կորին. էջ 36-37:
(43) Կորին. էջ 35:
(44) Կորին. էջ 35-36:

ՓԼՈՐԵՆՏԻՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐ

ՀԻՆԳԶԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

(1438 - 1938)

ԱՂԲԻՐՆԵՐ

CH. I. HEFELE. — Histoire des Conciles d'après les documents originaux. Tome VII. Paris 1916.
E. CECCONI. — Studi Storici sul Concilio di Firenze; Parte I. Firenze 1869.

ԺԱ. դարը Արեւմուտքի եւ Արեւելքի համար փոխադարձ իրարու ծանօթանալու եւ մերձեցումի սկիզբն է: Արեւմուտքէն Ս. Երկիր դացող խաչակրութիւններուն համար Արեւելքը մինչ նոր ծանօթութիւններու տեսարան մը եղաւ, բայց միաժամանակ այս շփումներուն հետեւանքով անգաղութեան ու գրական վաստակներուն, չքնաղ ու դմալիւի տեսարան մը երեւան կու գար Հայաստանի մէջ, ինչ որ նախորդ դարուն ընթացքին երեւցած էր Բիւզանդական կայսրութեան, Եգիպտոսի ու Ասորիքի մէջ: Այսպիսի դէպքեր ու դէմքեր ո՞րչափ քիչ են մարդկային պատմութեան մէջ:

Այս բոլորին մէջ Հռոմ, զուտ պատմականօրէն դիտուած, փրկարար դերեր կատարեց ի նպաստ քաղաքակրթութեան եւ տարեց ի նպաստ քաղաքակրթութեան. — խաչակիրներու կազմակերպում, դէպի Արեւմուտք արշաւող մահմետական-թուրք վրամանգին դէմ պատնէշ կանգնել, Արեւմուտքի դժտուած արքունիքները հաշտեցնել, եւ քիչ մը աւելի ուշ վերածնունդի հայրական-Գեղարուեստական անգին համալսարաններուն, գլուխ գործոցներուն պահպանումը ու ծաղկումը:

Բանասիրութեան լոյսին տակ այսօր իրականութիւնները ծանօթ են, մէջտեղ կեցած են ասոնց վկայ հսկայ հատորները, և լաւագոյն վկայութիւնները տրուած են կրօնքի հանդէպ անտարբերներէն, որոնք սակայն գիտութեան սիրոյն համար բարի կամքը ունեցած են ուսումնասիրել անցեալը, ըստ պատմութեան կանոններուն եւ ոչ իրենց ենթակայական համոզմանց:

Գրական ու ժողովրդային փոխադարձ ծանօթութեանց հետեւանքով արեւմուտքի եւ արեւելքի, մանաւանդ Բիւզանդիոնի Յոյներուն միջեւ տրամագրութիւնները բարեփոխուեցան, այնպէս որ 1300ի ըսկիզբները արդէն կրնային դիւրար հաշտօրէն գիտել:

Գաղափարներու այս յեղաշրջումին մեծ ապէս նպաստեց յունական մեծ ներդաշխութիւնը ի Իտալիա — Պոլսոյ թուրք գրաւումէն շատ առաջ — որ իր հետ բազմաթիւ գիտական եւ կարող դէմքեր բերաւ: Այնուհետեւ իրարու անծանօթ չմնացին. Արեւմտեան գիտնականներու եւ Լատին եկեղեցւոյ մեծ Հայրերու գործերը շուտով թարգմանուեցան յունարէնի, յունարէններն ալ իրենց կարգին անցան լատինարէնի: Իտալիոյ մէջ արդէն սկսած էին ծաղկիլ ուսմանիստ գիտութիւնները եւ յոյն ժողովուրդի անցեալը, գեղարուեստը, գրականութիւնը եւ իմաստասիրութիւնը ընդհանուր մշակոյթի դարձած էին:

Փոխ յարաբերութիւններով ժողովուրդները խմորուեցան, ժամանակներն ու մտայնութիւնները փոխուեցան եւ ահա նոր դէպքերու սկիզբ տուին: Հռոմ իր մինչեւ այն ատեն ցոյց տուած գործունէութեան վրայ ուրիշ տեսակէտ մըն ալ աւելցուց: Երկու կողմէն սկսան խօսուիլ երկու եկեղեցիներուն միութեան վրայ եւ այսպէս սկսաւ Միութեանական շարժումը:

Անշուշտ, որքան որ Հռոմ ժողովուրդներու կրօնական ու բարոյական տեսակէտը աչքի առնելու ունէր եւ անով կը շարժէր, բայց յոյները պատմական զուգահիշ պոլիթամբ քաղաքական աննպաստ պայ-